

Апстракт: Слободан Јовановић је указао да је након што су се појавиле *Мисли* изгледало да ће Божидар Кнежевић бити моралиста каквих је било у француској и енглеској књижевности. Јован Скерлић је оценио да *Мисли* Божидара Кнежевића припадају моралистичкој књижевности и да су најбоље дело своје врсте у српској књижевности. Иако је Бранислав Петронијевић први скренуо пажњу на лепе и оригиналне мисли у *Принципима историје*, Кнежевићевом капиталном делу, а Скерлић тврдио да су *Мисли* само упрошћене идеје из *Принципа историје*, већина афоризама објављених у *Мислима* не може се пронаћи у Кнежевићевом филозофском систему. Показује се да су поједине Кнежевићеве мисли извучене из контекста *Принципа историје*, друге личне на идеје које се у њима могу пронаћи, а треће су сасвим личне, скоро аутобиографске. Кнежевићеве мисли преживеле су неколико историјских, књижевних и филозофских епоха.

Кључне речи: Божидар Кнежевић, Јован Скерлић, Бранислав Петронијевић, *Принципи историје*, *Мисли*, филозофија, књижевност, моралиста

Божидар Кнежевић рођен је пре сто шездесет година. Његове *Мисли*, објављене пре сто двадесет година, оставиле су велики утисак на савременике. Умро је у време када „чудном случајношћу умиру многи српски књижевни радници“, између осталих и Кнежевићеви пријатељи Јанко Веселиновић, Стеван Сремац, Милорад Митровић и Радоје Домановић (Скерлић 1953: 423). Домановић је оставио сетну слику овог књижевног и кафанског друштва које је нестајало пред његовим очима: „Божа Кнежевић седи у углу, провлачи руку кроз косу, оне паметне очи гледају кроз прозор у даљину, уздише гласно...“ (Домановић 1908: 563–564). Кнежевићеву прерану смрт „оплакала је сва српска и југословенска штампа. Најудаљенији кутови српски, где је и најмање гласило постојало, пропратили су његову смрт са тугом“ (М. Кнежевић 2002: 92). У кућу жалости у београдској Косовској улици ушао је изасланик краља Петра да понуди сваку потребну помоћ. Стеван Сремац (1905: 2) је у *Политици* поредио судбину „племенитог унука достојног свога племенитог деде, кнеза од Семберије“, који је „племенит и болећив, али исто тако не-

1 Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години, бр. 451-03-68/2022-14 од 17.01. 2022.

срећан као и славни и по добročинству и пожртвовању дед његов“. Пред одром мртвог филозофа, Милорад Митровић, „мрк и плачан“, изговорио је свој тужни епитаф. Рођен је мит о Божи Кнежевићу, великом усамљенику, „правом интелектуалцу“, „хероју и мученику слободне мисли“, узвишеном карактеру неприлагођеном свакодневном животу и ситној злоби „нижих људи“.

Божидар Кнежевић рођен је 7. (19) марта 1862. године у вароши Уб, као син Стевана Кнежевића, трговца, родом из Шапца и мајке Александре (Милке) из Шапца, односно Панчева. Сви савременици истичу његово порекло од кнеза Ивана Кнежевића, „кнеза од Семберије“, поредећи њихове судбине. Матурирао је у (првој) Београдској гимназији и завршио студије на Историјско-филолошком одсеку Филозофског факултета Велике школе (1884). Учествовао је у Српско-бугарском рату (1885). Није успео да добије стипендију за школовање у иностранству. Предавао је француски, немачки, латински и историју у гимназијама у Ужицу, Нишу, Чачку, Крагујевцу и Београду (1902), где је био постављен за помоћника уредника службених *Српских новина*, члана Државне класне лутрије и Главног просветног савета. Са супругом Маријом Јефтимијадес, кћерком београдског лекара грчког порекла др Спиридона Јефтимијадеса, добио је једанаесторо деце. У време његове смрти у Београду, 18. фебруара (3. марта) 1905. године, било је живо петоро деце. Преводио је с енглеског, немачког, француског и руског језика. Коларчева задужбина објавила је његов превод с енглеског језика Баклове (Henry Thomas Buckle) петотомне *Историје цивилизације*, а Српска књижевна задруга превод Карлајлових (Thomas Carlyle) предавања *О херојима*. Објавио је двотомно капитално дело *Принципи историје* (седам стотина страница) и *Мисли у Српском књижевном гласнику*, и као посебно издање 1902. године (491. мисао).

Теме афоризама објављених у *Мислима* биле су песимистичко схватање човека, разлика између нижег анималног и вишег интелектуалног човека, „култ и поезија мисли, борба између идеала и стварности, крајњи тријумф духа над материјом и вечности над пролазношћу“ (Скерлић 1953: 420). Кнежевићево афористичко мишљење „креће се у главном у аналогијама и антитезама“ (Петровић 1905: 1–2), као и у парадоксима.

Говорећи о културном обрасцу, Слободан Јовановић је нагласио да после Доситеја Обрадовића и Светозара Марковића није било утицајнијих моралиста пре Првог светског рата. Закључио је да су Богдан Поповић, Божидар Кнежевић и Урош Петровић „имали црта једног моралиста“, али да је Петровић умро млад, а „Поповић и Кнежевић утицали су на савременике другим својим особинама“ (Јовановић 1964: 38). Кад су се појавиле *Мисли* Божидара Кнежевића, изгледало је „да ћемо поново добити једнога од онаких моралиста какви постоје у француској и енглеској књижевности, где

моралистичке изреке и расправе чине нарочити књижевни род, и то врло угледан“ (Јовановић 1926). Кад се говори о моралистима, потребно је, наравно, имати у виду значење речи морал и моралисти у француском и енглеском језику (*moralistes, moralists*).

Мисли су први пут објављене у *Српском књижевном гласнику*, где су топло дочекане. Јован Скерлић (1902) је нагласио да је Кнежевић имао „интелектуалне и моралне јачине да се на крилима мисли издигне из општега јада и блата и испне на чисте висине филозофске озбиљности“:

Мисли г. Кнежевића, по свом облику, иду у моралистичку књижевност, у књижевни род који је био познат и омиљен још у класичној старини [...]. Француска књижевност XVII и XVIII века [...] има да покаже најсавршене представнике те врсте која је, тако рећи, постала један национални жанр француске књижевности. Оно што одликује моралисте, то је практичан значај њихове филозофије, тражење смисла, вредности и услова људскога живота. [...] Они су били више књижевници но филозофи, који су живели и боловали бол живота, који су уопштавали стечено искуство и примљене утиске, и у кратким, једрим, кондензованим, духовитим и изразитим реченицама износили своје погледе о практичном моралу, о односима човека према човеку, о друштву (Скерлић 1902: 1017–1018).

Као посебну вредност Кнежевићевих *Мисли* Скерлић је истакао „елевацију којом су писане“ и „лиризам интелекта, одушевљење духа који ’хармонију света слуша очима““. Нагласио је да се „може топло поздравити овај први оглед те особите врсте у нашој књижевности“ (Скерлић 1902: 1026). И Богдан Поповић је истакао значај појаве нове књижевне врсте у српској књижевности:

Наша књижевност треба да се развија не само у правцу обилатије производње и већег савршенства у врстама које већ има; но јој треба желећи [...] да постепено стече и друге књижевне врсте које у нас досад још нису неговане, а које понекад чине знатан или занимљив део страних књижевности. Све те врсте органски допуњују и заокругљују суму књижевног стварања једног народа. И као што смо се обрадовали *Мислима* Божидара Кнежевића којима је та књижевна врста уведена у нашу књижевност, тако нам је данас задовољство констатовати појаву ових прича Домановићевих; оба пута независно од унутрашње вредности поменутих радова. Што су обе ове за нас нове врсте одмах од прве испале и добре, те први покушаји могу одмах да се забележе као успеси, то је, разуме се, нова добит (Поповић 1902: 1067).

Кнежевиће *Мисли* нису, како је истакао Скерлић, имале „довољно књижевни облик“: „особина класичних моралиста нема код г. Кнежевића: он је непрестано остао научник, не напуштајући тешко сварљиви речник науке“ (Скерлић 1902: 1025). Терминологијом, многобројним апстракцијама и „извесним недостатком гипкости, јасноће и концизности“ *Мисли* подсећају на научни рад:

Види се да су се те мисли порађале у дугим радним вечерима, при запаљеној лампи у самоћи, поред Спенсера с једне, Бекла с друге стране. „Мисли“ које нам сада саопштава, само су упрошћене, популаризоване идеје његовог ранијег дела, учињене приступачним и широј публици, сребрна полука раскована у ситан новац. То су мисли једнога научника који је хтео својим апстракцијама да да више мање књижеван облик“ (Скерлић 1902: 1018).

Кнежевићеве обимне књиге нису читане. Можемо видети да је 1896. године понудио Учитељском удружењу чак девет стотина комплета свог превода Баклове *Историје цивилизације у Инглеској* упола цене, поклањајући при томе сто четрдесет комплета „на расположење удружењу“. Дело је штампала Краљевско-српска државна штампарија. Објављено је у издању Коларчеве задужбине у пет томова на више од хиљаду страница. Учитељско удружење је, дакле, требало да преузме, ускладишти и прода око милион страница текста. Кнежевић је достављао молбе Главном просветном савету да се његово обимно системско филозофско дело *Принципи историје* препоручи библиотекама основних школа. Предлагао је и да се поклања ученицима на крају школске године. Кнежевићева кћерка је у својим успоменама оставила сведочанство о настанку *Мисли*:

Једном у разговору са Браном Петронијевићем отац му се пожали како се његови *Принципи* и *Пропорције* мало читају. Петронијевић одговори да те ствари врло мали број људи код нас може разумети, али да би проширио круг читалаца то му он препоручује да извади из *Принципа* и *Пропорције* све своје мисли и опажања и да их посебно одштапа. Тако су се појавиле *Мисли* очеве, које су наишле на широк одјек (М. Кнежевић 2002: 93).

Кнежевићева кћерка је своје успомене написала позно. У њима има и сећања других људи које је чула или прочитала. Поједина накнадна објашњења дала је у писму упућеном Кости Грубачићу (1962: 18–19), објављеном у његовој монографији о Кнежевићу. Бранислав Петронијевић је, међутим, заиста први приметио и у свом критичком приказу прве књиге *Принципа историје* указао на вредност Кнежевићевих мисли: „Признаћемо да у појединостима има код писца и оригиналних и лепих опазака“ (Петронијевић 1898: 506). У реферату о рукопису друге књиге *Принципа историје* Петронијевић је поновио да у књизи „има много и лепих и оригиналних мисли и објашњења, а и многа факта лепо је умео писац довести у склад са својим принципима“ (Петронијевић 1899: 693).

Потребно је видети какав је систем Кнежевић замислио. У позиву на претплату најављена су три тома *Принципа историје*, у успоменама његове кћерке спомиње се пет томова:

Мајци је објашњавао да ће то његово дело изаћи у пет књига величине *Принципа* и да ће на крају те пете књиге математичким путем доказати оно што је хтео. Али, како не зна математику, узеће у помоћ математичара (М. Кнежевић 2002: 80).

Кнежевић је, дакле, намеравао да свом филозофском систему да коначан математички доказ, као што је Петронијевић своју метафизику доказивао дискретном геометријом. Пошто је прва књига *Принципа историје* била „први део целокупног дела“, односно система, Петронијевић (1898: 492) је замерао Кнежевићу што у предговору није изнео план целог система: „овако нам је остало само да нагађамо шта ће у идућим свескама доћи“. Ни Петронијевић, међутим, никада није завршио своје *Принципе метафизике*.

Принципи историје Божидара Кнежевића објављени су у два тома. Прва књига добила је поднаслов Ред у историји (1898), а друга Пропорција у историји (1901). Име Божидара Кнежевића на *Принципима историје* одштампано је у ијекавској варијанти као Божо Кнежевић, можда под утицајем његовог вишегодишњег службовања у Ужицу, где су и матичне књиге вођене на ијекавици.

Кнежевићево разумевање појма „принцип“ у духу је Спенсерове (Herbert Spencer) позитивне методе изложене у *Првим принципима*, првој књизи његовог вишетомног *Система синтетичке филозофије* (*System of Synthetic Philosophy*). Према Кнежевићу реч „принцип“ значи исто што и „закон“. Касније је направио разлику према којој се филозофија бави принципима, а науке законима. Иако Кнежевић говори о основним и најважнијим принципима, не може се закључити како би изгледала његова архитектоника принципа (Кнежевић 1898: 127). Потребно је, међутим, имати у виду да ни Спенсер није дао јасну хијерархију или редослед принципа, какав се може видети нпр. у системским делима немачког идеализма.

Историја је за Кнежевића „наука о времену“, односно „највиша филозофија“ (Кнежевић 1898: 129). Очигледно је да је следио задатак који је Бакл, „отац научне историје“, поставио пред историју у свом незавршеном, изузетно обимном уводу у *Историју цивилизације*, где је изложио опште принципе, методе и опште законе људског напретка. Љубомир Недић, професор филозофије на Великој школи, препоручио је за објављивање прву књигу *Принципа историје*. Пошто је Недић био тешко болестан, није могао да се прихвати рецензирања рукописа друге књиге *Принципа историје*. Због тога је Главни просветни савет замолио за реферат (рецензију) Бранислава Петронијевића, новог доцента и ускоро ванредног професора филозофије на Великој школи:

Огроман труд, кога је г. писац на израду свога дела употребио, његова велика начитаност, његово дуго и ако не много успешно мишљење заслужују награду, с тога сам мишљења, да Главни Просветни Савет треба овој књизи да одобри штампање. Што се тиче наведених погрешака оне су тако срасле са самом природом пишчевом, да их је немогуће исправити, а да књига не изгуби индивидуалитет пишчев, с тога дела оваке природе није могуће и не треба исправљати, њих треба или цела

прихватати или цела одбацити, – с тога и ја не предлажем никаквих измена, већ предлажем да се дело прими онако какво је (Петронијевић 1899: 692–693).

Иако је Петронијевићева критика Кнежевићеве прве и друге књиге *Принципа историје* (логичке грешке, чудновати и застарели примери, недоказивост итд.) била углавном на месту (Milosavljević 2017: 155–196), не значи да Кнежевићев филозофски систем није био посебан и у том смислу оригиналан, на шта је касније сажето указао Драган Јеремић:

Posle procesa evolucije nastupa disolucija koja je potpuno inverzna evoluciji – u njoj iščezava ono što je evolucijom nastalo, najpre ono što je nastalo docnije, a tek na kraju ono što je u evolucionom procesu prvo. Jednom rečju, njegov pozitivizam je, mada donekle pod uticajem Spencera i Bucklea, originalna varijanta pozitivizma, u kojoj se sve objašnjava potrebom uopšte i potrebom vremena posebno“ (Jeremić 1962: 263–264).

Оригиналност је, међутим, нужан, али не и довољан разлог за успех и вредност једног дела.

У својој академској беседи под насловом „Божа Кнежевић, човек и мислилац“ Милош Тривунац (1940), некадашњи Кнежевићев ученик и потом колега, посебно је нагласио да није тачна често понављана прва Скерлићева оцена о *Мислима* као упрошћеним идејама *Принципа историје* (Скерлић 1902; Вујић 1921: V–VI):

Когод, међутим, добро познаје „Мисли“, може се лако уверити да то тврђење важи само за један део „Мисли“, а да већина нема у „Принципима историје“ ни трага (Тривунац 1940).

Иако је Петронијевић скренуо пажњу на Кнежевићеве афоризме у *Принципима историје*, а Скерлић тврдио да су *Мисли* само упрошћене идеје из *Принципа историје*, што је касније потврдила и Кнежевићева кћерка у својим успоменама, већина афоризама објављених у *Мислима* не може се пронаћи у Кнежевићевом системском делу. Мада се често понављала прва Скерлићева оцена, потребно је имати у виду да је он изменио и допунио своју прву оцену указујући да је „поред извесних метафизичких спекулација, поред трагова од суве и апстрактне научне терминологије“, Кнежевић у *Мисли* „унео врло много свога, личнога, готово лирскога и елегичнога“:

пошто је [Скерлић] боље [у]познао врло умног и врло несрећног човека који их је писао, то је ону тужну складност која постоји између човека и његових мисли, непосредност, искреност њихову, то је што то нису речи но дубоки уздаси, како је сам говорио, крици који су полазили са срца и ишли правце ка срцу (Скерлић 1905: 399).

У Скерлићевој *Историји нове српске књижевности*, у његовом трећем мишљењу о *Мислима*, усклађене су претходне оцене: „У *Мис-*

лима Божидар Кнежевић често даје згодно формулисане закључке својих историско-филозофских размишљања; у њима има трагова филозофског спекулисања и у њима има врло много личнога, свога, готово аутобиографског“ (Скерлић 1953: 419). Поједини Кнежевићеви афоризми извађени су, у ствари, из *Принципа историје*, други личе на мисли које се у њима могу пронаћи, а трећи су сасвим лични.

Намеће се питање да ли дело *Мисли* треба тумачити као целину, или мисли које се у њему налазе треба разврстати и анализирати према начину њиховог настанка. У складу с херменеутичким постулатима исправно разумевање мисли извађених из контекста *Принципа историје* подразумевало би њихово враћање у првобитно филозофско окружење и утврђивање њиховог порекла, односно поређење са сличним мислима код аутора које је Кнежевић читао и преводио. После тога могло би се разматрати њихово ново значење у новом контексту.

Проблем тумачења Кнежевићевих *Мисли* је сложен. Најбоље се може сагледати на примерима. Трећа, односно шеста мисао (Кнежевић 1902а: 108) тј. четврта мисао (Кнежевић 1902б: 1) може уверити читаоца да је њен аутор био дубоко религиозан: „Религија је исток ума људског.“ „Исток“ је почетак, искон, начело. Поставља се, међутим, питање да ли је према Кнежевићевом схватању стварности „раније“ („исток“) боље и „више“ од „доцнијег“. Пета мисао даје ближе објашњење четврте мисли: „Религија чује само вокале језика природе; наука чује и консонанте, склапа речи и тражи смисла из њих“ (Кнежевић 1902б: 1).² У *Принципима историје* не могу се наћи ови афоризми, али се разматра однос вокала и консонаната, што може помоћи у тумачењу афоризама објављених у *Мислима*: „при стварању језика прво постају вокали, први елементи и животињског језика, који су без икакве узајамне везе, и чвршће везивање њихово постаје тек доцније помоћу консонаната“ (Кнежевић 1898: 175). Религија, дакле, „чује“ само вокале, док наука осим вокала „чује“ и консонанте. Очигледна предност науке јесте у томе што за разлику од религије „чује“ и вокале и консонанте. Наука не чује само вокале и консонанте већ „склапа речи“ и „тражи смисла из њих“. Дакле, може се закључити да наука далеко надмашује религију, као нижи степен развитка, сасвим у духу Контовог (August Comte) *Курса позитивне филозофије*.

У Кнежевићевом систему све што је раније заузима „све више простора и времена“, оно постоји пре свега у свим временима и остаје после свега: „Све доцније заузима све мање простора и времена, све је пролазније и ситније, зависније и потребније [...] све је слабије, све плиће и лакше, сложеније и неправилније и све теже

² Разликују се peta мисао објављена у *Српском књижевном гласнику* (Кнежевић 1902а: 108) од пете мисли у посебном издању (Кнежевић 1902б: 1).

постаје и одржава се“ (Кнежевић 1901: 382). Намеће се питање да ли је најраније најбоље или је само најдуговечније, односно да ли је најистинитије оно што је најтрајније: „То најраније, пошто је савршена истина... то најраније јесте и може бити само Бог“ (Кнежевић 1901: 383). Кнежевићев текст је противречан и недоказив ако се у помоћ не позове дијалектика (Атанасијевић 1931: XVI) коју, међутим, ниједном није споменуо у својим *Принципима историје*. Иако Кнежевићев позитивизам није био „лишен спекулативних елемената“, његов „теизам није био идеалистички, већ материјалистички и пантеистички“ (Жуњић 2014: 207).

Петронијевић (1905: 1) је Кнежевићу одао велико признање када га је сврстао у веома редак „род мислилаца“, заједно с Доситејем Обрадовићем, Миланом Кујунџићем и Љубомиром Недићем. Иако Кнежевићево највеће дело *Принципи историје* „као систем није успело“, Петронијевић је нагласио да се „права снага његовог мислилачког талента“ налази у *Мислима*, Кнежевићевом „најбољем делу“ (Петронијевић 1905: 1–2). С друге стране, Скерлић (1953: 419) је указао да „књижевности припада само једно његово мало, али значајно дело, *Мисли*“. Кнежевићу је, дакле, пошло за руком да за исто дело добије највишу филозофску и књижевну похвалу. Димитрије Митриновић (1908: 79) је оценио да Кнежевић „са својом филозофијом историје, дубокоумном синтезом спинозизма са теоријом еволуције и научничким схваћањем историје“ припада реду мислилаца какви су Руђер Бошковић и Бранислав Петронијевић.

Судбина Кнежевићевих *Мисли* није имала много везе с филозофским системом који је замислио. Божа Кнежевић је, у ствари, убрзо након своје смрти постао мит, што је отежало критичко проучавање његовог живота и дела. Његов текст најчешће је служио као инспирација, полазна тачка за излагање сопствених схватања тумача.

Кнежевића су читали ученици српских гимназија и омладинци окупљени око Младе Босне. Паулина Лебл, ученица Женске гимназије у Београду, освојила је трећу награду за писмени састав посвећен Божи Кнежевићу (1908). Одмах по окончању Првог светског рата објављене су скраћене варијанте *Принципа историје* које су раније, за време Кнежевићевог живота, биле објављене у *Српском књижевном гласнику* и као посебна издања. Предговор је написао Владимир Вујић, један од Кнежевићевих ученика, међу којима је био и Светомир Ристић. Никола Вулић је у својој академској беседи критички анализирао Кнежевићеву филозофију историје. Треће, допуњено издање Кнежевићевих *Мисли* објављено је 1925. године. Владимир Вујић и Ксенија Атанасијевић наглашавали су улогу Божидача Кнежевића као претече модерних динамичких тежњи у филозофији, претходника „животворних стремљења“ (1930). Вујић (1932: 140–141) пореди мисли Божидача Кнежевића са мислима Јована Дучића из *Блага цара Радована*: „Ова је књига тешка, она је злато, племенито,

чисто, скривено од људи и њихове хуке и буке; она књига је ђинђува, шара и лажни блесак, све 'за опсенити'". Милан Кашанин је говорио о Кнежевићу као уметнику и религиозном човеку, поредећи га с Достојевским. Паулина Лебл-Албала приредила је четврто издање *Мисли* с предговором Ксеније Атанасијевић у издању Српске књижевне задруге 1931. године. Велибор Глигорић (1932: 12–13) је критиковао Кнежевића и његове међуратне следбенике, „неохуманисте“: „*Мисли* Боже Кнежевића губе када се процењују као самостална филозофија, а добијају када служе као аргумент против апстрактне, тако зване стручне филозофије“ Бране Петронијевића и професора филозофије. „Сва даља настојања наше млађе филозофије показују тенденцију да се вежу за мисли Боже Кнежевића, враћајући се њима, па су те мисли нека врста њеног филозофског буквара.“ Ксенија Атанасијевић је закључила да су „од наших мислилаца само двојица допрла до разрешења најдаљих и најграничнијих питања човековог бивања на земљи и његовог односа према читавој огромној васељени и према његовоме творцу: Петар Петровић Његош и Божидар Кнежевић“. *Женски покрет*, орган Алијансе женског покрета у Краљевини СХС редовно је објављивао афоризме Боже Кнежевића, за које се не би могло рећи да су били феминистички, барем не у данашњем значењу те речи. Ђорђе Тасић је у првом броју новооснованог *Социолошког прегледа* писао о „Божи Кнежевићу са гледишта социологије“ (1938). Милош Тривунац је своју академску беседу посветио Кнежевићу (1940). За време рата о Кнежевићу писали су професор филозофије и ректор Никола Поповић, Владимир Вујић и Владан Стојановић Зоровавељ (1943: 10): „врла, врховита, васколика, као бршљан вита, обвија се циклусна мисао Божидача Кнежевића око циклусног нашег збивања“. После рата, Кнежевић, као део „филозофске струје“ која је „одражавала дворски 'либерализам' српске буржоазије“ пада под удар бујице речи о „реакционарној филозофији старе Југославије“ филозофа револуције Душана Недељковића.

Кнежевић је слављен као претеча витализма и динамизма у међуратном периоду, критикован као идеалиста у поратно време, рехабилитован као материјалиста и жртва друштвено-економских прилика „филозофије паланке“ (ново Недељковићево тумачење) и поново откриван као егзистенцијалиста, односно религиозни мислилац. Кнежевићев текст, састављен делом од извода из његовог системског филозофског дела *Принципа историје*, а делом из његовог такорећи чулног осећаја епохе и даха смрти, преживео је неколико историјских, филозофских и књижевних епоха, можда баш због тога што је тумачен на много различитих начина, сам за себе, слободно и произвољно, постмодернистички, као *писмо*.

ИЗВОРИ

- Кнежевић, Божо. *Принципи историје*. Књига прва, Ред у историји. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1898.
- Кнежевић, Божо. *Принципи историје*. Књига II, Пропорција у историји. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1901.
- Кнежевић 1902a = Кнежевић, Бож. „Мисли“, [од Божидара Кнежевића], *Српски књижевни гласник*, књ. V, 2, 24 (16. јануар 1902), стр. 108–113; 3, 25 (1. фебруар 1902), стр. 192–198; 4, 26 (16. фебруар 1902), стр. 272–281.
- Кнежевић 1902b = Кнежевић, Бож. *Мисли*. Београд: Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1902.
- Кнежевић, Божидар, *Човек и историја*, Библиотека: Српска књижевност у сто књига. Књига 42. предговор, избор и редакција Драган М. Јеремић, Матица српска, Српска књижевна задруга, Нови Сад – Београд 1972.
- Кнежевић 2002a = Кнежевић, Божидар. *Мисли*. Приредила Александра Вранеш. Уб: Градска библиотека „Божидар Кнежевић“, 2002.
- М. Кнежевић 2002 = Кнежевић, Милка, „Живот мојих родитеља“, у: Божидар Кнежевић, *Бележница (1896–1897)*. Приредила Александра Вранеш. Уб: Градска библиотека „Божидар Кнежевић“, 2002, стр. 77–94.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасијевић Ксенија. „Божидар Кнежевић“. У: Божидар Кнежевић, *Мисли*. Приредила Паулина Лебл-Албала, предговор Ксенија Атанасијевић. Београд: Српска књижевна задруга, 1931, стр. III–XXXVI.
- Вујић, Владимир. „Божидар Кнежевић“. У: Божидар Кнежевић, *Закон реда у историји*. Предговор Владимир Вујић. Београд: Издавачка књижевна задруга Геце Кона (Штампарија „Напредак“, Панчево 1920), 1921, стр. I–XXIII.
- Вујић, Владимир. „Мисли Божидара Кнежевића“, *Народна одбрана* VII, 9 (1932), стр. 140–141.
- Глигорић, Велибор. „Неохуманисти“. У: Велибор Глигорић, *Они који одлазе* VI. Београд, 1932, стр. 11–20.
- Grubačić, Kosta. *Božidar Knežević, monografija o znamenitom srpskom filozofu istorije*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1962.
- Домановић, Радоје. „Сећање на Милована Ђ. Глишића“ [„Читано на Глишићевом вечери у Народном позоришту 4. марта 1908“]. *Српски књижевни гласник*, књ. XX, 8, 174 (16. април 1908), стр. 561–547.
- Жуњић, Слободан. *Историја српске филозофије*, Београд: ЗУНС, 2014.
- З(ороваваљ) [Владан Стојановић*], „Кнежевићев круг“, *Српски народ* 8 (27. фебруар 1943), стр. 10.

- [Jeremić, Dragan] D. Je. „Knežević, Božidar, istoričar i filozof (Ub, 20. III 1862 – Beograd, 3. III 1905)“. *Enciklopedija Jugoslavije*, 5, Jugos–Mak [1955–1971; glavni redaktor Miroslav Krleža]. Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1962, стр. 263–264.
- Јовановић, Слободан. „Урош Петровић“ [Предговор у књизи]: Урош Петровић, *За сваки дан*. Београд: Издавачка књижарница С. Б. Цвијановића, 1926, стр. III–XIV.
- Јовановић, Слободан. „О српском националном карактеру. Један прилог за проучавање српског националног карактера“, *Глас канадских Срба*, 30, 1644 (24. октобар 1963), 1650 (5. децембар 1963); *Један прилог за проучавање српског националног карактера*, Avala, Printing and Publishing Company Ltd., Windsor, Ont. Canada 1964, стр. 38.
- Милосављевић, Борис. „Божидар Кнежевић“. У: *Срби 1903–1914*. Историја идеја. Приредио Милош Ковић. Београд: Клио 2015, стр. 442–445.
- Milosavljević, Boris, „Božidar Knežević (1862–1905): biografija, delo, kritika i recepcija“, *Theoria* 3 (2017), стр. 155–196.
- Петронијевић, Бранислав. „Принципи историје, књига прва. Ред у историји. Написао Божа Кнежевић“, *Дело* III, 19 (1898), стр. 491–506.
- Петронијевић, Бранислав. „Реферат о рукопису г. Боже Кнежевића 'Принципи Историје', књига друга“ у: „Радња Главнога просветнога савета. Састанак 742-ги, држан 29 септембра 1899“, *Просветни гласник*, службени лист Министарства просвете и црквених послова XX, 12 (децембар 1899), стр. 692–693.
- Петронијевић, Бранислав. „Фелтон. Божидар Кнежевић“, *Политика* II, 399 (20. фебруар 1905), стр. 1–2.
- Поповић, Богдан. „Три приче Радоја Домановића [I]“, *Српски књижевни гласник* VI, 6, 36 (16. јул 1902), стр. 1067–1081.
- Скерлић, Јован. „Мисли, од Бож. Кнежевића. Београд, 1902,“ *Српски књижевни гласник* VI, 4, 34 (16. јун 1902), стр. 1016–1027.
- Скерлић, Јован. „Божидар Кнежевић“, *Српски књижевни гласник* XIV, 5, 99 (1. март 1905), стр. 398–400.
- Скерлић, Јован. „Божидар Кнежевић“. У: *Историја нове српске књижевности*, Потпуно и илустровано 3. изд. [према издању из 1921]. Београд: Рад, 1953, стр. 418–420, 423, 484, 510.
- С. С. 1905 = С. С. [Стеван Сремац*]. „Божа Кнежевић, књижевник“, *Политика* II, 397 (18. фебруар 1905), стр. 2.
- Тривунац 1940 = „Свечани скуп С. Кр. академије. Г. Г. Милош Тривунац и Војислав Мишковић проглашени су за праве чланове Српске краљевске академије. Пре тога они су прочитали своје приступне беседе“ [„Божа Кнежевић, човек и мислилац“] *Политика* XXXVII, 11.383 (9. фебруар 1940), стр. 7.

Božidar Knežević's Thoughts

Summary

Božidar Knežević (1862–1905) was a Serbian philosopher, writer and moralist. His philosophico-historical system is presented in his two-volume *Principi istorije* [The Principles of History]. As a positivist and evolutionist, he contemplated history as an evolutionary ascent of the universe and nature, since its creation, towards a moral and intellectual unification of humankind. There are different theories on the origin of Knežević's *Misli* [Thoughts], his most influential work, which appeared in 1902. This moralistic book was considered as containing some simplified ideas already explored in *The Principles of History*. The comparison of the two books, however, sheds further light on the problem, since most of the aphorisms published in the *Thoughts* cannot be traced back to *The Principles of History*. Some thoughts are based on the ideas Knežević brought to the fore in his capital work, but others are products of authentic experiences and deep feelings of the author.

Keywords: Božidar Knežević, Jovan Skerlić, Branislav Petronijević, *The Principles of History*, *Thoughts*, philosophy, literature, moralists

Примљен: 20. 6. 2022.

Прихваћен: 9. 9. 2022.